

A „MÁSSÁG” TÁRSADALMI FELÉPÍTÉSE: A „ROMA” AZONOSÍTÁSA A POSZTSZOCIALISTA KÖZÖSSÉGEKBEN

„Úgy tűnik, hogy ez a nép gyakorlatilag állati sorban él... Olyan népcsoportról van szó, amelyiknek nincsen sem vallása, sem törvénye, sem konkrét hite vagy cselekvési szabálya; amelyet csak a durva babona, a homályos szokások, az állandó nyomorúság és a mély megálázottság tart össze, ám mégis, minden lealacsonyítás és nélkülözés ellenére, csökönyösen ragaszkodik sátrai és rongyai, éhsége és szabadsága megtartásához. Ez a nép olyan bűvöletben tartja a civilizált nemzeteket, amelyet éppoly nehéz lefesteni, mint szétfoszlatni. Ez a bűvölet, mint valami rejtélyes örökség, korról korra fennmarad; ez a nép, ha rossz is a híre, lendületével és különböző típusainak kedveségével legnagyobb költőinkre hat.”

Liszt Ferenc: *The Gipsy in Music* (1859)

„A cigányok – és van-e közöttünk olyan, aki valamikor ne állt volna meg, és ne gondolkodott volna el ezeken a festői és rejtélyes vándorokon – még a zsidókhoz képest is a világ legelszórtabban élő nemzet a földkereken.”

„The Roumany-Char or Gipsies.” *The Illustrated London News*, 1856. szeptember 20., egy tudósító, 304. o.

A cigányok vagy romák, ahogyan ezt a népet különbözőképpen hívják, a történelem legromantikusabban szemlélt és egyúttal legbecsméreltebb népei közé tartoznak.¹ A sztereotip módon „másféle” rassznak és „másféle” erotikával rendelkezőknek tekintett cigányok, akárhol legyenek is, és akár férfiakról, akár nőkről, fiatalokról vagy öregekről legyen szó, egyszerre csábítóak és félelmesek. Bár sok helyütt élnek Európában, a lélekszámukról szóló demográfiai adatok nem egységesek. Általában úgy tartják, hogy a romák legnagyobb számban Kelet-Európa országaiban élnek. A legtöbb roma Romániában él (a számukról szóló becslések 800.000 és 2.500.000 között mozognak), a legkevesebb pedig Lengyelországban (50.000–60.000).² Akárhol éljenek is Európában, a romákat sújtó előítéletek manapság fokozódnak és könyörtelenek. A romákkal szemben a mindennapi élet majdnem összes területén diszkrimináció érvényesül. A romákkal kapcsolatos előítélet általában a

¹ A „roma” és a „cigány” elnevezések és jelentésük összetett problémáinak rövid ismertetéséhez vö. pl. Stewart (megjelenés alatti) munkájának 1. lábjegyzetét. A romákkal mint becsmérelt nemzettel szembeni diszkriminációról ld. pl.: Zoon (2001).

² A romániai romákról szóló becslés Baranyitól (2001) (ld. az 5.1. táblázatot a 160. o.-on, az ő legmagasabb becslése 1.500.000) és Davidovától (1995); a lengyel értékek Davidovától (1995) származnak. A roma kutatók és aktivisták általában magasabb becsléseket adnak a romák számáról. Az, hogy mire alapulnak ezek a becslések, és mit reprezentálnak, a klasszifikációs rendszerekről és a roma identitás társadalmi konstrukciójáról szóló vita tárgyába tartozik. Ld. ehhez. írásunk 7. lábjegyzetét is.

nem romák részéről nekik tulajdonított rassz jellegű, társadalmi-kulturális „sajátosságok”-on alapul, mely utóbbiak aztán, tautologikus módon, a romák azonosítását, illetve lényegük meghatározását szolgálják. A romákról úgy látják, hogy az adott országok többségi populációjához képest sötétebb bőrűek. Sokak számára ők Európa „feketéi”.³ A felmérések tényleg azt jelzik, hogy az összes országban a bőrszín a leggyakrabban említett tényező, amelynek segítségével a nem romák eldöntik, hogy vajon egy személy roma-e vagy sem.⁴ Úgy tűnik, a bőrszín olyan genetikusan meghatározott viselkedésre és életmódokra utal, amelyeket más kontextusokban – ideértve az identitást is – kulturálisan és társadalmilag konstruálnak gondolnak.⁵ A romák fő tulajdonságait „természetüknél fogva” adottaknak tekintik.

A nem romák által visszatérő módon a romáknak tulajdonított, a „rassz tulajdonságaiból” fakadó viselkedésmódok és tulajdonságok között szerepel az, hogy a romák „koszosak”, „civilizálatlanok”, „nem szabad bennük megbízni”, „erkölctelenek” és „tolvajok”. Szegények és mindig is azok maradnak, mert megélhetésük érdekében nem végeznek „becsületes munkát”; akár koldulásról, lopásról vagy szociális segélyről van szó, másokból élnek. A romák másképp öltöznek, mint a nem romák, és életvezetésükben nem követik a konvenciókat. Röviden, mint ahogy azt a két fenti idézet mutatja, a romák egy „másnak” született faj, egy, a többitől különböző nép.⁶

³ 1990-ben egy neves romániai roma személyiség amerikai látogatása során megjegyezte, hogy életében ez az első alkalom, amikor anonimnak érzi magát, és senki sem szentel figyelmet konkrétan az ő lényének (személyes kommunikáció). Az európai romákkal ellentétben az Amerikai Egyesült Államokban a romák nem nyilvánosan megjelölt és megjegyzéseknek kitett csoport.

A kutatók gyakran hasonlítják össze az afro-amerikaiakat és a romákat, különös tekintettel *underclass*-beli megjelenésükre, a szegénység kultúrájára és etnikailag meghatározott magatartásmintáikra. Vö. pl. Ladányi (2001); Stewart (2000; előkészületben). A romákkal és az *underclass*-szal kapcsolatos viták áttekintése meghaladja a tanulmány kereteit.

A roma aktivisták arra is felhasználják ezt az összehasonlítást, hogy a rámutassanak a romákkal szembeni rasszizmus strukturális és metaforikus dimenzióira.

⁴ Szelényi (2001 márciusa, tanulmány előzetes változata). Az összes országban fontos tényezőnek bizonyult még a nyelv, az életmód és az önbesorolás. A felmérésekre Lengyelországban, Magyarországon, Szlovákiában, Romániában, Bulgáriában és Oroszországban került sor. Ld. a 9. és 10. lábjegyzetet is.

⁵ Egy ezzel kapcsolatos, de eltérő megközelítésben Roberts (1997: 186) az afro-amerikaiak „genetikus kapcsolatát” vizsgálta, s rámutatott arra a kapcsolatra, amely a személy feltételezett „faji hovatartozásának örökölhetősége” és a személy társadalmi státusza között áll fenn. Az afro-amerikaiakra alkalmazott jogi szabály, amely a legtávolibb afro-amerikai eredet esetén is érvényes, nem vonatkozik a tulajdonított roma „identitásra”. A roma etnikai jegyek szimbolikus „örökölhetősége” azonban igen, mint ahogy erre a projekt interjúadatai rávilágítanak.

⁶ A gazdag romákról azt tartják, hogy tisztességtelen és törvénytelen módszerekkel jutottak gazdagságukhoz. Az egyetlen kivételt a városi és nemzetközileg elismert muzsikuskok képezik. Ahogy a szélsőségesen szegény cigányok esetében a „különbözőség” az életmóddal kapcsolódik össze, éppúgy van ez gazdag cigányok életmódjával is. Ez utóbbiak a közhiedelem szerint rossz izlésről tanúskodó, feltűnő ruhában járnak (az esztétikai ítélet társadalmi meghatározottságát ebben az összefüggésben nem említik), és csiricsaré módon épített házakban laknak stb. Mások sztereotípiái szerint a romák a társadalmi hierarchia két szélén találhatók: a nagyon gazdagok vagy a nagyon szegények között. Tehát nincs is középosztályuk. A romákról vallott sztereotípiák nagymértékben tükrözik az afro-amerikaiakról szólókat, és általában rasszista jellegűek. A médiában megjelenő képek, különös tekintettel a cigányok bűnöző tevékenységben való részvételére, megerősítik és fenntartják ezeket a régió közzsféráiban megjelenő, romákkal kapcsolatos sztereotípiákat.

A *Szegénység, etnikai és nemi hovatartozás Kelet-Európában a piacgazdaságra történő átmenet időszakában* elnevezésű átfogó kutatási projekt alábbiakban kifejtendő elméleti kiindulópontjaival összhangban, ez a tanulmány a besorolással kapcsolatos küzdelmek eredményének tekinti azt, hogy a nem romák hogyan azonosítják diskurzív módon a romákat „másokként”, illetve hogy a romák hogyan határozzák meg magukat (Emigh–Szelényi 2001). Általában olyan törés áll fenn a nem romák által kivetített tulajdonságjegyek és a romák önészlelése között, amely hierarchikus módon a nem romáknak kedvez. A romáknak tulajdonított „identitások” általában negatív jellegzetességeket tartalmazó sztereotípiák, amelyeket gyakran maguk a romák is interiorizálnak. Ám ezek az „identitások” gyakran az adott helyzet függvényében változhatnak és változnak is. Tanulmányunk arra tesz kísérletet, hogy leírja azokat a folyamatokat, amelyekkel a romákat a „másik”, a „különböző” kategóriájába sorolják be.⁷ Látni fogjuk, hogy a „roma” kategória tartalma egyes összefüggésekben kibővült olyan értelemben, hogy magába sűríti a „faj” és a szegénység között fennálló feltételezett viszonyt is.

Jelen tanulmányunk a fentiekben említett komparatív projekt *Közösségi tanulmányai* részére gyűjtött interjúanyagra támaszkodik.⁸ Megvizsgáljuk különböző módjaít annak, ahogy a posztszocialista Közép-Kelet Európában a nem roma lakosság a romákat sztereotípiákra támaszkodva „mások”-nak tekinti, illetve azt, hogy a romák mit gondolnak magukról a feltételezett roma identitással kapcsolatos, a történelem során makacsul továbbélő, ám a helyzet függvényében változó vélemények tükrében.⁹ Figyelmünket azokra a romákra irányítjuk, akik térbeli vagy földrajzi értelemben elkülönült helyen élnek, illetve azokra a nem romákra, akik ezekkel a romákkal azonos lakóhelyen vagy azok közelében élnek. Az ebben a tanulmányban megszólaltatottak többsége mezőgazdasági falvakban él, vagy pedig falvak vagy megszűnt iparú városok egyes részeiben vagy gettóiban. E roma személyeknek a posztszocialista átalakulás időszakában fennálló mindennapi körülményei lényegesen eltérhetnek a városi területeken élő romák körülményeitől, akár gettóról, akár vegyes lakosságú területről van szó. Ez a két helyszín, amelyet széles értelemben városiként és vidékiként kategorizálunk, az ott lakók és másokkal való kapcsolataik számára különböző lehetőségeket, illetve problémákat és gondokat vet fel.

A demokratizálás és a privatizáció intézményesülésének függvényében játszik jelentős szerepet az, hogy kit vontak be, illetve kit zártak ki az újonnan kialakuló

⁷ Brubaker és Cooper (2000) jól átgondolt kritikáját adják „az identitás társadalmi felépítettségének”, illetve annak a túlzott szerepnek, amit az „identitás” mint a gyakorlatban és az elemzés során használt kategória kap. Ld. pl. Calhoun (1994); Castells (1997). A „roma identitás társadalmi felépítettségéről” ld. pl. Ladányi–Szelényi (2000); Ladányi (2001); Emigh–Fodor–Szelényi (2001).

⁸ Jelen tanulmányunk elsősorban Durst Judit (Magyarország), Roman Dzambazovic (Szlovákia), Péter László (Románia), Ilona Tomova (Bulgária) és Gabriel Troc (Románia) interjúadataira épít. A terceptanulmányokra 2000-ben került sor a *Szegénység, etnikai és nemi hovatartozás Kelet-Európában a piacgazdaságra történő átmenet időszakában* című projekt *Közösségi tanulmányok* részében (Ld. Emigh–Szelényi 2001). Meghaladja a jelen tanulmány keretét, hogy ismertetjük a roma identitás történelmi kialakulását. Terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőség arra, hogy megfelelő részletességgel foglalkozzunk az interjúkban kapott reprezentációk és a mindennapi tapasztalatok kapcsolatával. A folyóirat jelenlegi számában több cikk foglalkozik ezzel a kérdéssel, illetve részletesebben megvizsgálja a mindennapi életet.

⁹ A helyzetfüggő etnicitásról vö. Okamura (1981).

posztszocialista politikákba és gazdaságba. A mélyreható változásoktól elszakíthatatlan a korábban garantált „szociális jogok” visszavonása. Az egyéni és emberi jogok fellendülésével párhuzamosan az „identitások” is átalakulnak és átértékelődnek, akár csak az életlehetőségek. Mivel Közép-Kelet-Európában a nyilvános szférában kendőzetlenül megnyilvánul a romákkal szembeni előítélet és diszkrimináció, a romák előtti választási lehetőségeket gyakran behatárolja az etnikai hovatartozás és a szegénység. Sőt amellett is lehet érvelni, hogy a posztszocialista átalakulás egyik jellegzetessége a szegénység etnikai jellegének kialakulása. Ennek következtében Közép-Kelet-Európában sokak számára a szegénységnek roma arculata van.¹⁰

Hogyan lesz a „romából” a „másik”

Kik „a romák”? A többség hogyan azonosítja őket? Jóllehet a romák az összes nemzethez hasonlóan heterogén nép, mégis szokásszerűen homogén csoportként, „a romákként” vagy „a cigányokként” beszélnek róluk.¹¹ A legtöbb nem roma számára a cigányok kollektívan felismerhetők etnikai jellegzetességeik, különösképp az eredetüket látszólag felfedő bőrszín vagy a sztereotípiákban elképzelt és stigmatizált életmódjuk alapján. Az alábbi kivonatokban a megszokott, számos kultúrában megtalálható nézeteket találhatjuk meg „a romákról”, arról, hogy kiknek tartják őket, és mit gondolnak az életmódjukról:

„Mind cigányok ők, még akkor is, ha magyarnak vagy szlováknak vallják magukat. Mind romák. Csak nézzen rájuk... Sosem dolgoztak, mert nagyon lusták. Ha szükségük van valamire, ellopják. Ilyen a tipikus roma jellem.” (egy szlovák nyugdíjas asszony)

„Ezek a cigányok mind lusták. Egész nap a faluban lófrálnak, csoportokban, nem úgy, mint a normális emberek. Egy a céljuk: hogy az ivásra pénzt keressenek. Ahelyett hogy dolgoznának, ajtóról ajtóra járva koldulnak.” (36 éves nő, titkárnő a városházán, Románia)

„Amikor ezek idejöttek, azt hitték, hogy a fürdőszoba és a vécé valami másra, raktárnak való. Hallottam, hogy felszedték a parkettát, és tűzfűtőnek használták. Az egész lakást tönkretették. Úgy élnek ezek, mint a cigányok.” (48 éves iskolai tanárnő, Balan, Románia)

¹⁰ A romákkal szembeni rasszizmus nemcsak Kelet-Közép-Európában, hanem szerte Európában erős. Vita tárgya, hogy a romák fajt és/vagy etnikai csoportot alkotnak-e. Jelen tanulmányom céljából rasszként való kezeléssel beszélek, jóllehet az etnikumként való kezelés is ide tartozik. Mint ahogy azt a 3. lábjegyzetben megemlítettük, a „romák” azonosítása, illetve identitásuk megragadása során a bőrszín következetesen fontos. Az ilyen „rasszizálás” figyelembe veszi a kategóriák alábbiakban említett elcsúszását. A posztszocialista szegénységgel kapcsolatban helyénvaló megemlíteni, hogy egyes állítások szerint a nők számára, hasonlóan a romákhoz, a kommunista rendszer kedvező volt, illetve hogy a rendszer cinkosai voltak. 1989 óta a nők és a romák nagy számban lesznek szegények, és ezért a szegénység etnikai vagy nemi hovatartozással való összefüggései a kutatások fő témájává lettek. (Vö. Gal–Kligman 2000; Fodor 2001; Emigh–Fodor–Szélenyi 2001.)

¹¹ „A romák” homogenizáló felfogása a tudományos és aktivista irodalomban is előfordul, de ez gyakran minden szándék nélkül történik. A vidéken élő romák világát gyakran implicite figyelmen kívül hagyják. Nem látszik világosan, hogy az *underclass*-szal kapcsolatos viták tényleg megfelelő módon megkülönböztetik-e a városi és a vidéken élő romákat.

„Ismerem azt a helyet. Tele van cigányokkal... Szörnyű egy hely az. Miért érdeklik magukat azok a bűdös cigányok? Mind munkanélküli, semmire sem használható.” (egy román, harmincas éveinek közepén járó nő, statisztikus, Temeliáról beszélve)

„Ha a bőrüket megnézik, könnyen megállapítható, melyik a cigány. De a Nikola Kocsev körzetben élő emberek esetében, vagy azoknál, akik már nem élnek ott, már nem lehet biztos az ember abban, hogy ki a cigány. Ezek mások, sokkal inkább hasonlítanak ránk, mint a cigányok. Mindegyikük jó és tisztességes munkáscsaládból származik, gyakran iskolázottak és jó képesítéssel rendelkeznek. Jól beszélnek bolgárul. A legtöbbjük esetében soha nem hinnéd, hogy cigányok. Szlivenben sok világos bőrű roma él, mert ott a roma nők promiskuitásban élnek. A romák gyakran analfabéták, és nincs semmi szakmájuk. Most, hogy emelkedik a munkanélküliség, a legtöbbjüknek nincs munkája. Látni lehet őket a szemeteskukáknál, ahogy gyűjtik az eldobott papírt, az üres üvegeket, a régi ruhákat, sőt még a kidobott élelmiszert is. Nincs bennük fegyelem, és nem tisztelik a többi embert. Ha idejönne akkor, amikor a szociális segínyt fizetjük, még tíz percig sem fogja bírni. Mindegyik lökdösi a másikat és üvölt. Nagy akkor a felfordulás. Sosem mondják, hogy »Jó reggelt!«, amikor belépnek az irodába. Ha valaki mással beszélek, az ember szavába vág, mintha csak ők lennének a világon, és mintha csak ők sietnének. És mindig az az érzése az embernek, hogy haragszanak rám, mert mindig kiabálva beszélnek velem.” (egy bolgár szociális dolgozó nő, a negyvenes évei közepén, aki a városi szociális irodán dolgozik)

A fenti vélemények alapján látható: az, hogy valakit romának tekintenek, egyfelől olyan veleszületett roma etnikai sajátosságokból fakad, mint pl. a sötét bőrszín, vagy pedig olyan viselkedésből, amelyet a romákat „másikként” azonosítók helytelennek tartanak. A bőrszín állítólag biztos jele annak, hogy valaki cigány, ez tehát egy olyan társadalmi bőr, amely meghatározza az azt viselő személyt. A bőrszín azonban, ahogy erre egy harmincnégy esztendőes roma asszony rámutatott, nem annyira biztos jele az etnikai hovatartozásnak, mint azt a nem romák állítják:

„Én is, természetesen, roma vagyok. A faluban mindenki tudja, hogy roma vagyok. De a bőröm színe fehérebb, mint a partneremé. De ha bemegyek a városba, és új ruhát veszek fel, senki sem fogja megmondani, hogy roma vagyok. Másfelől J. olyan fekete, mint a szurok. Mindenki látja, hogy cigány.”

Hiába önkényesek a roma ismertetőjelek, a nem romák számára a „romáknak” születettek sorsa megpecsételtetett. Egy szlovák asszony szerint „...ha romának születél, romaként is fogsz meghalni”. Egy magyar asszony egyetértett ezzel a véleménnyel: „Vagy parasztnak születél, vagy cigánynak – ezt sosem tudod megváltoztatni.” Ezen asszonyok számára cigánynak lenni egy olyan genetikai áttalakkal egyenlő, amely elől, akármilyenek legyenek is a körülmények, nincs menekülés. Néhány roma „megkerülheti” vagy megkísérrelheti átalakítani az „identitását”, de ahogy a magyar asszony folytatta: „Bolondság megváltoztatni a nevedet, mert mindeképp az maradsz, aki vagy. Az emberek úgyis tudják, hogy ezek honnan jöttek.”

Vagy ahogy egy másik magyar megfogalmazta: „A cigány, éljen akár kastélyban, mindig cigány marad.”¹²

Egy olyan korszakban, amikor a munkaalkalmak és a szokások átalakulnak, a romákat nyilvánosan és kollektívan ostromozzák, mint olyanokat, akik nem hajlandók szabályos fizetett bér munkában részt venni.¹³ Ehelyett, állítják, lusták és nem hajlandók dolgozni, és inkább koldulnak vagy szociális segélyből élnek, illetve hogy „maffia” tevékenységekben résztvevő verőlegények. Ezzel ellentétben a szocialista időszak alatt a romák rendszeresen dolgoztak az állami tulajdonban lévő mezőgazdaságban és iparban, általában intenzív munkát igénylő állásokban, segéd- vagy betanított munkásként. 1989 után gyakran őket bocsátották el elsőként gyári munkahelyeikről, és ezt követően roppant nehéz volt teljes munkaidejű állást találniuk. A romák körében drámai módon megnőtt a munkanélküliség. Bár az idősebb korcsoporthoz tartozó romák esetleg még állásban vannak, a fiatalabbak már egyértelműen hátrányt szenvednek: a romákkal kapcsolatos sztereotípiákból táplálkozó rasszizmus és nyílt diszkrimináció kedvezőtlenül hatnak rájuk a munkapiacra. Egy 26 éves, képzettségére nézve fémmunkás és 1999 óta munkanélküli, a bulgáriai Szliven városának Nikola Kocsev nevű részéből való férfi a következőket magyarázta:¹⁴

„Az utóbbi néhány évben megkezdtek az emberek elkülönítését. A szerszámgépipari gyárban található műhelyünkben körülbelül tíz cigány férfi volt. Amikor megkezdődtek a leépítések, minket bocsátottak el először. Most azt hallom, hogy a bolgárokat is elkezdtek elbocsátani, de azért velünk kezdték. A városban nincsen üres állás. Csak a köztisztasági hivatal ajánl nekünk munkát minimálbérért. Ha valaki elutasít egy ilyen állásajánlatot, a szociális segélyt leállítják. A bolgárokat nem küldik el utcaseprőnek. És a magánvállalatoknál sincsenek állások.

Én inkább látszom bolgárnak, mint a társaim, és ezért könnyebben talállok munkát, de amikor az alkalmazóim rájönnek arra, hogy roma vagyok, azonnal elbocsátanak. Utolsó reménységünk az, hogy tűzifát lopunk az erdőből, és eladjuk. Kívágjuk a tűzifát, és a hátunkon cipeljük le a domboldalon. És az erdőőrök ránk lőnek. De lehetetlen, hogy csak üljünk és várjuk a szociális segélyt, amikor a család éhes!”

Egy másik romániai munkanélküli cigány fiatalember hasonló véleményt hangoztatott:

¹² Roberts munkássága itt ismét tanulságos. A faji felfogás „genetikáját” tárgyalva áttekinti, hogy a faji hovatartozás hogyan „lett azonos jelentésűvé... a társadalom másodrendű tagjaival” (1997: 187). Az ebből a faji hierarchiából fakadó fekete genetikai költődés „a jövő generációk számára nem nagyra értékelt ígéret volt, hanem egy kitörölhetetlen jel, amely a gyereket embertelen jövőre ítélte” (1997: 188). Vö. feljebb, 4. lábjegyzet.

¹³ A romák többsége nem felel meg annak a sztereotípiának, hogy „a cigányasszony a szoknyájába csim-paszkodó gyermekkel koldul és zaklatja a járókelőket”, vagy hogy kis cigánygyerekek, akik ugyanezt teszik. Érdekes, hogy leginkább az asszonyokat és a gyermekeket asszociálják azzal, hogy behatolnak a városok nem roma privátszférájába és ingatlanjaiba. A médiában hangoztatott sztereotíp véleményekkel kapcsolatban lásd Hancock (1987, B lábjegyzet).

¹⁴ Az 570 fős mintát vizsgáló Tomova szerint a 17–29 évesek körében volt a legvalószínűbb a munkanélküliség; az arány elérte az égbeszökő 80%-ot. A 40–49 éves korcsoporthoz tartozó romáknak a legjobb a helyzete: 16%-uknak van állandó munkahelye, s 12% szezonmunkás (Bulgária: A túlélés stratégiája: a második gazdaság. Nem publikált jelentés, 2001).

„Na persze, mindenki tudja, hogy cigányok vagyunk. És senki sem akar minket alkalmazni. Fiatal vagyok. Szeretnék dolgozni, de amikor egy munkaadó megkérdezi, hova való vagyok, és megmondom, hogy Temeliából [Romaniából] jövök, mindennek vége, mert mindenki tudja, hogy Temeliában cigányok laknak.”

1989 előtt a temeliei romák közül sokan az Onesti városában lévő olajfinomítóban dolgoztak. Amikor a létesítmény bezárta kapuit, a romák, csakúgy, mint majdnem mindenki más, a munkanélküliek sorát gyarapították. Megszűnt a folyamatos jövedelemforrás, ugyanakkor, kiváltképp a romák számára, nem volt könnyű hozzáférni másféle állásokhoz vagy átképzéshez. A romák körében drámai módon megnőtt a munkanélküliség.

Ilyen körülmények között csábító lehetőségnek tűnik a másodlagos vagy a fekete-gazdaságban való részvétel. A bulgáriai Topolcsane faluban, úgy tűnt, több 18–22 év közötti roma férfi megfelel a helyi kemény fickókról kialakított képnek. Amikor megkérdeztük őket, hogy az ő korukban miért nőtlenek, az egyikük józanul így válaszolt: „Még ha akarnék is feleséget és családot, nem tudom őket eltartani. Nem kapok állást, mert cigány vagyok.” Mindegy, hogy milyen megjelenéssel és módszerekkel sikerült ezeknek az udvarias roma férfiaknak életerősnek látszaniuk, tudatában voltak annak a ténynek, hogy – reményeiktől és szándékaiktól függetlenül – kevés vagy talán semmiféle „legitim” lehetőségük nincs a körülöttük lévő világban.

Azokat a romákat, akik 1989 előtt a mezőgazdaságban dolgoztak, a privatizáció és a föld újrafelosztása különösképp keményen sújtotta. Míg ezek a roma „paraszatok” a szocializmusban megfelelően, sőt jól el tudták látni a családjukat, most egyszerre csak munkanélkülivé és földnélkülivé lettek, és ismét kevés lehetőség állt előttük. Egy Gorno Alekszandrovo nevű bolgár faluban egy apa azon kesergett, hogy nem tudja: gyermekei hogyan fogják tudni folytatni az iskolát, mert most már nem tudja kifizetni a közelben lévő Szlivenbe járó gyermekei busz költségét. Az egyik szomszéd gyermeke büszkén beszélt arról, hogy mi mindent tett értük édesapjuk, és a cigányokkal szembeni diszkrimináció megerősödése láttán azon töprengett, hogy vajon ő is képes lesz-e gyermekeiért ugyanezt megtenni. Ő és édesapja akkor munkanélküli volt. Minimális szükségleteik érdekében e családok zöldség- és gyümölcs termesztéssel kísérleteztek jó karban tartott és láthatóan tiszta otthonaik körül lévő kicsiny termőföldjeik kiszáradt talajában, ám hosszabb távú kilátásaik aligha voltak biztatók.¹⁵ Saját magukkal és családjajaikkal kapcsolatban hangoztatott mindennapi vágyaik éles ellentétben álltak a lehetőségeikkel, mert ezeket durván korlátozta a romákkal mint közösséggel szembeni diszkrimináció. Egy romániai roma paraszt így kommentálta a radikálisan megváltozott körülményeket: „A demokrácia nem hozott semmit sem a romáknak.” Azok, akik 1989 előtt mezőgazdasági munkások voltak, úgy éltek, mint paraszt szomszédai. Ezeknek a korábban keményen dolgozó romáknak ma nincsen földjük és munkanélküliek, és gyorsan süllyednek iszonyatos szegénységbe anélkül, hogy bármi más alternatívájuk lenne. Annak elle-

¹⁵ Az egész régióban nehezen lehetett megkülönböztetni e „paraszt romák” házait a nem roma vagy szegényebb parasztokétól. Az általam meglátogatott házak közül sok volt rendezett és tiszta, és mindenképp elmondható róluk, hogy nem olyanok voltak, mint azt a sztereotípiák sugallják: ezek szerint a cigányok házai „piszkosak” és „tele vannak kosszal és tetvekkel”. Ld. lejjebb a 17. lábjegyzetet.

nére, hogy a romák nem tehetnek ezekről a körülményekről, a nem romák ragaszkodnak ahhoz, hogy a romákat tegyék felelőssé ezekért a romló körülményekért.

Ez nem jelenti azt, hogy jelenleg az összes roma fizetési állást keres, de a fizetés nagyságától függetlenül a romák számára egyre nehezebb stabil álláslehetőséget találni. Ismételjük meg: sokan azok közül, akik korábban a szocialista gazdaságban állásban voltak, szegénységbe süllyednek. A legszegényebb romák számára a szegénység a szó szoros értelmében vett nélkülözéssel azonos. Egy, a bulgáriai Szlivenben dolgozó szociális munkás leírja, a szélsőségesen szegények közül sokaknak hogyan sikerül megélnie – miközben elbeszélésében a romákról szóló sztereotípiák teljes sorozatát vonultatja fel:

„Sok roma a szotiriai szeméttlerakóból él meg; a legtöbb ilyen roma helybéli, de néha Topolcsanéból vagy Szlivenből is átmennek oda. A többiek koldulásból és lopásból élnek. Néhány roma azelőtt hársfavirág vagy gyógyfűvek szedéséből élt, de az utóbbi néhány évben gyökerestül kitépkedtek a gyógynövényeket, és úgy levágták a hársfák ágait, hogy ezek már nem jelentenek megbízható jövedelemforrást. A romák nem törődnek a következményekkel: például éjszaka a cseresznyés kertből lopnak, levágják a fák ágait, és hazaviszik őket tűzifának. A következő évben aztán már nincsenek gyümölcsösök, és nincsen honnan lopni. A Nadezsda körzetben körülbelül ötezer munkaképes korú roma van. A tényleges létszámukról nincsenek pontos adatok. Még a népszámlálás sem tudja kideríteni ezt. A romák a népszámlálás ideje alatt igencsak furán viselkedtek. Megkérdezték a kormány-hivatalnokoktól, hogy mi is az a népszámlálás, aztán úgy tettek, mintha agyalágyultak lennének, és hazudoztak a családtagok számát illetően... Egyszerűen nem fér a fejembe, mi elől bujdosnak. A Nadezsda kerület és a falvak munkanélküli romái jelentik számunkra a legnagyobb problémát. Legtöbbjük nem iskolázott és nem rendelkezik szakképzettséggel. 1997-ben végrehajtottunk egy oktatási és munkába állást előkészítő programot a Nadezsda kerület iskolájában. Az írni-olvasni tanító tanfolyamot a legrosszabb osztállyal végezték el. Az eredmények gyengék voltak. Nincsen meg ezekben az emberekben a motiváció arra, hogy dolgozzanak. Amikor jelentkezik a munkanélküli irodán, nem számítanak arra, hogy állást találjanak. Sőt tudják, hogy nem tudunk nekik semmilyen állást adni, így aztán tovább kaphatják a szociális segélyt. A szociális segély csak hozzájárult ahhoz, hogy teljesen megszűnjön az a vágyuk, hogy munkájuk legyen.”

A szotiriai középiskola igazgatója együttérzőbb nézeteket vall a fokozódó szegénységben élő és apadó jövedelemforrásokkal rendelkező romák szükséghelyzetéről. Úgy véli, hogy a romák körében a család életben tartásáért való küzdelem hátterbe szorítja a többi szülői kötelesség teljesítését, és ez a gyermeknevelés különböző területein érezteti hatását:

„Sok problémánk [a roma gyerekek nem járnak iskolába] a népesség körében növekvő szegénység számlájára írható. A szülők vagy munkanélküliek, vagy vándormunkások, és ebben az esetben minden erőfeszítésük arra irányul, hogy gondoskodjanak a család közvetlen túl-

éléséről, ahelyett, hogy gyakran felügyelet nélkül hagyott gyermekeik oktatását biztosítanák. Utaznak mindenfelé. Egyesek a tengerparti üdülőhelyeken idénymunkát próbálnak találni, és árulják a fehérneműt, a gyümölcsöt és zöldséget vagy akármí más, ami csak eszükbe jut. Mások bárókban zenészekként dolgoznak. Vannak olyanok, akik elutaznak Törökországba, ahol olcsó cuccokat vásárolnak, melyeket később az ország különböző részeiben adnak el. Egyesek beállnak idénymunkásnak Görögországban. Akárhova menjenek is, az a probléma, hogy nincs idejük a gyermekeikkel foglalkozni.”

Mint azt a fentiek során említettük, azon családok számára, akik nem dolgoznak idénymunkában vagy vándormunkásként (akár részmunkaidőben, akár másképp), az életben maradás fő eszköze a szociális segély. Ahogyan a nem romák érzékelik a romák munkával és a tágabb társadalom kapcsolatos attitűdjeit, abban nagy szerepet játszik a szociális segély és a romák attól való függése.¹⁶ A nem romák általában nem ismerik el a strukturális diszkriminációt és a hozzá kapcsolódó tényezőket, mint például a romák „motivációját” korlátozó előítéletet. Mint azt az előbb idézett fiatal-ember meggyőző módon elmondta, senki sem akarja alkalmazni őket, mert romák (azaz lusták, sötétbőrűek, megbízhatatlanok és motiválatlanok stb.) És az, hogy roma, általában átfordítódik „a romává”, egy olyan kollektivizált kategóriává, amelynek a konnotációi elsődlegesen negatívak. (Hasonlóképpen, a romák is részt vesznek a nem romák vagy „gádzsók” negatív kollektív sztereotipizálásában.) Ördögi kör tartja fenn a romák és a nem romák attitűdjeit. Egy Nadezsdában élő bolgár roma asszony, felismervén, hogy gyermekei nem fognak álláshoz jutni, így racionalizálta gyermekei iskolázatlanságát. „Gyermekeink nem akartak tanulni, és nem is kényszeríthettük őket. Ha tanultak volna, akkor sem találnának munkát.”

Jóllehet a romákkal szembeni előítélet roppant erős, a környék falvaiban sok olyan ember él, akinek személyes kapcsolata van velük és családjaikkal. Ezek a romák a nem romák különféle munkaszükségletét elégítik ki. Nem meglepetés hát (és a rasszizmussal klasszikus összhangban áll), hogy a nem romák ezeket a romákat „jó” cigányoknak, bizonyos értelemben a nem romák személyes tulajdonának (az „én cigányom”-nak) tartják. Ennek ellenére, ha megkérdezik ezeket az embereket, mi a véleményük általánosságban a cigányokról, attól függetlenül, hogy az általuk alkalmazott romák mennyire dolgoznak keményen és megbízhatóan, megvetéssel nyilatkoznak lustaságukról, koszosságukról és arról, hogy civilizálatlan tolvajok és bűnözők.¹⁷

¹⁶ Nincs itt szükség arra, hogy felsoroljuk az Egyesült Államokban közkeletű vádaskodásokat a „jóléti segélyen élő királynők” ellen. Ott is főképp a szegény, színes bőrű asszonyokat ítélik el, mert – úgy mond – az állam és mások pénzén élnek, mert túl sok gyermekük van, mert rossz anyák stb.

¹⁷ Gabriel Troc Romániában folytatott kutatásai alapján úgy találta, hogy a romák túlélési stratégiaként gyakran keresnek patrónus–ügyfél kapcsolatokat (Troc, kiadatlan jelentés). Ennek céljából nem romákat kérnek fel keresztszülőnek. Ez a kapcsolat a romáknak bizonyos fokú jelképes közmegebecsülést és minimális mértékű anyagi erőforrásokat ad, amely az által kap elismerést, hogy a keresztszülők belemennek ebbe a szerepbe. Troc emlékeztet bennünket arra, hogy azok, akik azt állítják, hogy a romák koszosak, megfelelnek arról, hogy egyes romák gyakran végeznek számukra olyan házimunkát, mint pl. a ruhamosás. A dolognak ironikus színezetet kölcsönöz az a tény, hogy a „hagyományos” roma kultúrának szigorú előírásai vannak a testtel kapcsolatban. Pl. a test alsó részein hordott ruhákat nem szabad a fűső

Roma önértelmezések: a „mi” és az „ők” között

A romák magukévá tehetik a domináns kultúra számos, „a romák”-nak tulajdonított jellemvonását,¹⁸ és felhasználhatják ezeket vagy arra, hogy demonstrálják a nem romákkal való hasonlóságukat, hogy megkülönböztessék magukat a „gádsóktól”, vagy hogy elhatárolhatják magukat más romáktól, akikkel ennek ellenére a nem romák jelenleg kollektívan azonosítják őket (pl. a szorgalmasan dolgozó szemben a lustával; a becsületes a tolvajjal; a civilizált a civilizálatlannal). Például egy nagyobb, többségében magyarok által lakott erdélyi település „Brazília” nevű negyedében egy 54 éves „bakos” roma férfi megkülönböztette magát az ott lakó, „brazíliaiaknak” hívott romáktól:

„Tudja, mi keményen dolgozunk... [a szocializmusban] rendes munkahelyünk volt... Rendes házaink vannak, tévével, hűtőgéppel, tehát úgy, ahogy egy házat elképzelünk. Ez azért van nekünk, mert a Ceausescu idejében keményen dolgoztunk...”

Ez a roma saját csoportját keményen dolgozónak és civilizáltnak mutatja be, azaz mint a nem romák. A szocializmus időszakában a termelészövetkezetben nem csupán „rendes állásban” dolgoztak, hanem „rendes” házakat is építettek (amelyek a modern élet minden kényelmi eszközével fel voltak szerelve). A lakóház materiális „közösségi jelölő” (public marker), ami reprezentálja a hasonlóságot és a különbséget. A „tisztességes”, „jó” romák „igazi” házban laknak. Egy vegyes házasságból származó magyar roma felháborodottan válaszolta: „Hogy lehetnék cigány, ha ilyen nagy házunk van?” A cigány lakások tipikus képe egy rossz állapotban lévő, koszos, illemhely és fürdőszoba nélküli viskó vagy egy ló vontatta szekerekből álló cigánykaraván.¹⁹

A „bakos” és „brazíliai” romák közötti különbséget illetően egy 58 éves braziliai roma férfi szinte visszhangozza a bakos roma véleményét:

„A bakos cigányok akkor költöztek oda, amikor szüleik fiatalok voltak... Állást kaptak a termelészövetkezetben, és jó házakat építettek.

testrészeken hordott ruhákkal együtt mosni. A szennyfolttal kapcsolatos szokások is szigorúan szabályozottak.

Egy Szotiria faluban élő roma asszony kifejezte a dühét azzal a nézettel kapcsolatban, hogy a romák „koszosak”. „Hogyan lehetnének tiszták – kérdezte –, ha nincs semmiféle folyóvíz a lakóhelyünkön?” Arról szónokolt, hogy egy tetvekkel teletömött zsákot küld a parlamentbe, hogy a képviselők megtudják, milyen az, ha az ember nem tud megfürödni. Egy másik asszony arról panaszkodott, hogy gyakran hallja, hogy az emberek „koszos cigányoknak” nevezik őket, amikor végigmennek az utcán. Majd megjegyezte: „Biztos vagyok abban, hogy nem vagyunk koszosabbak, mint ők.” Szóvá tette, hogy 1989 előtt ilyen nem történt – ez lenne az „előnye” a tekintélyuralmi államnak?

¹⁸ Mennell (1994:182), amikor az általa „mi-kép”-nek (we-image) nevezett jelenség interiorizálását tárgyalja, ezt a „rendezett, intézményesült körülmények közt élők” (established) és a „kivülállók” (outsiders) közötti teljesen aránytalan erőmegoszlásnak tulajdonítja, ahol az utóbbiak képtelenek megszabadulni a kizsákmányolt és az elnyomott pozíciójából. Majd megjegyzi: „A stigmatizálásnak ez a folyamata nagyon gyakori az olyan uralmi formákban, amelyek ennyire egyenlően felek között állnak fenn, és érdekes megfigyelni, hogy a legkülönbözőbb esetekben mennyire állandó a stigmatizálás tartalma. A kívülállóknak mindig koszosak, morális szempontból megbízhatatlanok és lusták, többek között.”

¹⁹ Még akkor is, ha egy roma nagy házban él, a nem romák szüntelenül megjegyzik, hogy az hivalkodó, „cigány stílusú”. Továbbá – a nem romák állításai szerint – a romák nem úgy élnek ezekben a házakban, mint a „normális” emberek. Ehelyett a többemeletes épületeknek csak egy-két szobáját lakják, míg a többi szoba a „hivalkodást” szolgálja, vagy az udvarban laknak, míg az egész ház csak „mutatóban van”.

Mi itt abban az időben nem ismertük fel ennek fontosságát [hogy javítsanak a házaikon]. Nem jutott eszünkbe... még a házak alapjait sem csináltuk meg [megjegyzendő, hogy a brazilaiak „hagyományosan” téglavetők]... A bakos romák megúszták ezt a zűrzavart, mert a magyarokkal éltek együtt.”

A férfi szerint egyes romák azért javítottak a sorsukon, mert a nem romák többségében éltek, akik ebben az esetben leggyakrabban magyarok voltak. De amikor egy közelben lévő, hagyományosan roma rongykereskedők által lakott település, Boghis cigány csoportjáról beszélt, előkerült a civilizált–nem civilizált ellentét. Szerinte a Boghisban élő romák gyanús üzleti tevékenységbe keveredtek. A brazilai romákkal ellentétben a boghisi romák „nem úgy öltöznék, mint a normális emberek”. A brazilai romák ugyan tényleg szegények, de mégis civilizáltak tekintik magukat. Ezzel párhuzamosan a Boghisban élő romák megvetéssel tekintenek a brazilai romákra. Nem tekintik őket „igazi romának”. Ebben az esetben a „civilizáltság” aláássa az „autentikusság”-ot.

Egy másik román településen, Temeliában hasonló megkülönböztetések éreztetik hatásukat:

„Temelia mindig cigány falu volt... A kalderashokkal ellentétben nem vagyunk rendbontók. Azért törődünk a közösséggel, mert egyetlen erőnk van, az, hogy együtt élünk. Nincs a birtokunkban termőföld, szegények vagyunk, mindig szegény cigányok voltunk, rabszolgák... (68 éves nyugdíjas férfi)²⁰

Egy másik, 36 éves férfi, aki ebben az időben, 2000 nyarán munkanélküli villanyszerelő és roma vezető volt, kifejtette:

„Mi is cigányok vagyunk, de különbözünk azoktól, akik Gura Vaiiban élnek [kalderashok]. Ők egy másik törzs, és ők nem idevalósiak. Mi rabszolgák voltunk, és azóta élünk itt, mióta őseinket a múlt század közepén felszabadították [a roma rabszolgaságról ld. Hancock 1987]. Felszabadulásuk után nem volt hova menniük, és így itt alapítottak egy települést. A kalderash cigányok a második világháború után jöttek ide. Mi nem hordjuk azokat a hagyományos ruhákat.²¹ Mi és az őseink földművesek voltak, és sosem öltöztünk úgy, mint ők. A nyelvünk is egy kissé más. Szegények vagyunk és nincsen földünk. Mi itt Temeliában nagyon együvé tartozó közösség vagyunk. S ennek így is kell lennie, hiszen cigányok vagyunk.”

Vagy ahogy egy 34 éves szlovák cigányasszony mondta:

„Ha romának születik valaki, nehéz az élete. Amikor utoljára voltam egy boltban a városban, az eladó figyelt, hogy biztos legyen benne,

²⁰ A romák romániai rabszolgaságával kapcsolatban ld. Achim (1998: II. és III. fejezet); Hancock (1987).

²¹ A kalderash asszonyok „hagyományos” ruhában járnak (abban, amit legalábbis így romantizálnak, láthatólag még más romák is): világos színű, virágmintás szövetek, amelyekből hullámzó ujjú blúzokat csinálnak, rakott szoknyák, fejkendők, érmékből és kagylókból készített nyakláncok, csuklón viselt karperecek stb. A kalderashok félig letelepedettek, ami azt jelenti, hogy az év mintegy felében Romániát járják. Romániában máshol is megkülönböztetik magukat a letelepedett romák a vándorcigányoktól, akik csak bajt okoznak a helyi romák számára. Ilyenkor a roma szomszédok általában megfélemlenek arról, hogy az „ő” romák nem betolakodók. Ez jó példa a „helyzettől függő identitásra”.

nem emelek-e el valamit. De én nem olyan vagyok, mint azok (már-mint a »rossz« romák, akik lopnak, stb).”

A romák számára a nekik tulajdonított identitás a büszkeség vagy a kézzel fogható előítélet forrása lehet.²² Egyesek, a fent említett boghisi romákhoz hasonlóan, éppannyira büszkék arra, hogy romák, mint amennyire tudatában vannak szegénységüknek és néhány mögötte rejlő strukturális oknak:

„...Nehéz manapság cigánynak lenni Romániában, de nem próbáljuk meg eltitkolni identitásunkat. Cigányok vagyunk, a bojárok rabszolgáiként dolgoztunk, aztán pedig földtelen parasztként a románoknak. És mi is szegények vagyunk.” (72 éves férfi, Temeliában él, és korábban mezőgazdasági napszámos volt)

Egy másik temeliai lakos, egy 24 éves férfi, akinek sosem volt rendes, szabályos állása, minden kertelés nélkül kijelenti:

„Temeliában mindenki cigány. Vagy pontosabban, majdnem mindenki. Ott szemben lakik néhány román. Akárhogy is van, nem szégyellem, hogy cigány vagyok.”

Mások olyannak vallják magukat, mint amilyen a körülöttük élő többségi lakosság (lásd feljebb), megint mások pedig szégyellik, félnek tőle vagy dühösek amiatt, hogy romának látják őket. Egy, a bulgáriai Szliven városának Nikola Kocsev kerületébe való 59 éves textilipari munkás megjegyzi:

„Ha Bulgáriában élünk, akkor mindannyian bolgárok vagyunk. Itt születünk, és nincs más hazánk. Ha kitörne a háború, elmegyünk és megvédjük a hazánkat, úgy, mint az összes többi katona, függetlenül attól, hogy milyen a bőrszíne. Otthon csak bolgárul beszélünk. Gyermekeink nem tudnak cigányul. A többi bolgár között élnek; az ő gyermekeik pedig bolgár iskolákban tanulnak. Mindannyian dolgozunk, csak a feleségemnek nincs munkája, mert a menzát becsukták. A feleségem bőrszíne meglehetősen fehér, és a gyermekek is fehérbőrűek, és senki sem tartja őket cigánynak. A szocializmus alatt senki sem különböztette meg az embereket. Most viszont mindenkit, aki ebben a kerületben lakik, és mindenkit, akinek sötétebb a bőrszíne, cigánynak tartanak.”

Az előbb idézett férfi megjegyzései olyan egyéb tényezőket is tartalmaznak, mint a bőrszín, a nyelv és munka, amelyeket helyzetfüggően és önkényesen alkalmaznak a cigányok azonosítására. Ezekben a megjegyzésekben visszaköszön az a gyakran hangoztatott nézet, hogy általában a cigányoknak nem volt hasznuk a demokráciából és a kommunizmus összeomlásából. Sőt sokan épp ezeknek lettek az áldozataik. Mint az előbb idézett bakos cigány férfi mondja: „A demokrácia mindent a feje tetejére állított. A cigányoknak rosszabb, mint valaha.”

Vagy ahogy egy munkanélküli cigány asszony rámutatott:

„...Roma vagy? Fel is fordulhatsz! Senki sem törődik velünk. Mi lesz így belőlünk? A polgármester kapott pénzt a megsegítésünkre, de nem

²² A roma jogok és kulturális azonosságtudat politizálódása a kommunista rezsimek összeomlásakor emelkedett be a nemzeti és nemzetközi köztudatba. E fejlemény áttekintése meghaladja cikkünk terjedelmét.

láttunk belőle semmit. Most hivatalosan csak egy roma van a faluban.

A többiek nem vallották be, hogy kicsodák... Ki szeretne roma lenni?”

A Bulgária Szliven területén végzett kutatásai során Ilona Tomova szintén elmozdulást tapasztalt a romák önbesorolásában. Míg a nem romák az összes, Tomova és munkatársai által meginterjúvolt személyt romának tartották, az érintettek csak 71 százalékban tartották magukat romának. 7 százalék bolgárnak és 5 százalék töröknek vallotta magát, 17 százalék pedig megtagadta, hogy valamelyik etnikumhoz sorolja be magát. A kutatók azt is megállapították, hogy a férfiak és az öregek nagyobb valószínűséggel tartják magukat nem romának. (Míg a nők között 26% mondta, hogy nem roma, a férfiak között 35%, az öregek között pedig 37% – vö. Tomova, kiadatlan kézirat). A növekvő társadalmi, politikai és gazdasági elszigeteltség a nyilvános diszkriminációval együtt elősegítette a roma önbesorolás változásait.²³

Persze sok roma visszautasítja a róluk és kultúrájukról vallott negatív képeket. Egy munkanélküli, 42 esztendőszlovák roma férfi így vágott vissza:

„A parasztok biztos azt mondták magának, hogy a romák ilyenek meg ilyenek. Nem igaz! Romák vagyunk, és akkor mi van! Nem az a fontos, hogy roma vagy, vagy nem, hanem az, hogy jó vagy-e. Nincs igazam?...”

Egy középkorú roma háziasszony a mindennapi élet valóságába beletörődve megjegyezte:

„A férjem román. Én cigány vagyok. A gyermekek kevertek – félig románok, félig cigányok –, és ez nem kellene hogy probléma legyen. De tudja, milyenek az emberek. Itt nőttek fel a románok között. Nehéz az embernek, ha egy kicsit sötétebb a bőrszíne. Nem sokkal, de ez már elég ahhoz, hogy különbözzél. Erről van szó.”

Egy húszas éveiben járó, erdélyi magyar roma hasonló érzelmeket fejezett ki arról, hogy milyen cigánynak lenni: „Tudja, [a többiek szemében] a cigány mindig cigány. Akármennyire is jól öltözött vagy jól iskolázott egy cigány, mindig ott lesz a különbség.”

Nem lehet meglepődni azon, hogy azok a nem romák, akiket ma romának tartanak, rosszsallásukat fejezik ki azok miatt a helyi megítélésben és viszonyokban bekövetkezett jelentős változások miatt, amik abban nyilvánulnak meg, hogy ismét cigányoknak tartják őket. Egy 28 éves munkanélküli férfi így magyarázta el a dolgot:

„Szlovákiai magyarok vagyunk. A faluban mindenki úgy beszél rólunk, mintha romák lennénk. De édesapám ebből a faluból származó paraszt volt... Nem cigányok, hanem magyarok vagyunk. Mi nem úgy élünk, mint ők [a falu cigányai]. Hát tudja, nem?”

²³ Nehéz megbecsülni, hogy a romákkal szembeni előítélet fokozódott-e vagy sem a posztiszocialista érában. De, a szocialista időszaktól eltérően, jelenleg az előítéletnek a nyilvános szférában nyíltan hangot adnak, és annak szellemében cselekednek. A roma önazonossággal kapcsolatban nem világos, hogy a romák maguk között hogyan határozzák meg magukat. A romákról például azt állítják, hogy attól függően, hogy kivel beszélnek, más és más megnevezési rendszert használnak. Ez alátámasztja azt a nézetet, hogy az identitás az adott helyzet függvényében kerül más és más kontextusba.

A beszélő, azon kívül, hogy aláhúzta magyar származását, még inkább elhatárolta magát a cigányoktól azzal, hogy ki nem mondott negatív feltételezésekre hivatkozott a cigányok életmódjával kapcsolatban („Hát tudja, nem?”).

Az a tény, hogy „cigány identitást” tulajdonítanak helyileg olyanoknak, akiket saját állításuk szerint a kommunizmus összeomlása előtt nem tartottak annak, úgy tűnik, nagyrészt két egymással összefüggésben álló tényező következménye: a szegénység szintjének növekedéséé és a földrajzi szegregációé. Például a Bulgária Szliven városának kerületében található Nadezsda gettóban mintegy 12 ezer roma él. Ez a gettó különösen mellbevágó, mert teljes egészét egy cementfal veszi körül.²⁴ Gépkocsin csak egy bevezető úton közelíthető meg, vagy pedig egy, a helyi vasútállomásról elinduló földalatti alagúton keresztül. A gettó lakosai térbelileg elkülönülnek egymástól osztályok, foglalkozási és feltételezett etnikai különbségek alapján: az egyik területen törökök élnek, akik jobb anyagi helyzetben vannak, mint a gettó többi lakója, és kihasználják a gettó legnagyobb részének szegénységét, egy másik területen roma zenészek, akik olykor-olykor tudnak egy kevés pénzt keresni a zenéléssel, míg a gettó többi részében szörnyű szegénységben élő romák vannak.²⁵

A törökök, akikről saját maguk kivételével mindenki azt tartja, hogy török cigányok, gyakran cáfolják roma gyökereiket. Egy 41 éves férfi például azt mesélte a családi helyzetéről, hogy jöllehet hivatalosan hét éve munkanélküli, a gettó egyik utcai standján egy kis boltja van, ahol húst, hentesárut és halat árul. Három fia közül kettő nő, a legfiatalabb fiú pedig a bolgár hadseregben szolgál. Az összes gyermek a helyi „roma” elemi iskolába járt. Gyermekkorában ő maga is ugyanezen iskola tanulója volt, de akkoriban az a „török iskola” volt, és az oktatás nyelve is török. Kifejtette:

„Törökök vagyunk, és nem cigányok. Mindenki »cigánynak« hív minket, mert itt élünk, de mi voltunk azok, akik először itt laktak, és a cigányok csak később jöttek. A zenészek, a meztelenek, a bebrovkiak és a gradeshkiak cigányok, de ők a negyed szomszédos részében laknak. Hogyan mondhatják azt, hogy cigányok vagyunk, amikor otthon csak törökök beszélünk? Egyébként is, nézze meg, hogy mi hogyan élünk, és ők hogyan élnek. Mindannyiunknak jó háza van, szorgalmasan dolgozunk, és velük ellentétben nem iszunk alkoholt. Nem verekedésre kerül sor, az otthon történik és nem az utcán.²⁶ Most, hogy itt van a

²⁴ Ezt a fallal elhatárolt gettót a kommunista időszak alatt hozták létre. Nem okozott az emberjogi szervezetek és a roma aktivisták körében ugyanakkora közfelháborodást, mint a Cseh Köztársaság egyik helyi önkormányzatának arra tett kísérlete, hogy távol tartsa a szomszédban élő romákat. Ld. pl.: Két cseh város arra készül, hogy fallal zárja el magát a „problémás cigányoktól”. *International Herald Tribune*, 1998. május 25.

²⁵ A legszegényebb romákat roppant alacsony fizetség ellenében arra bérel fel, hogy pl. gyümölcsöt lopjanak, amit aztán a török romák magasabb áron adnak el. Ha pedig a lopásra felbékelt romát elkapják, az illető maga fizeti meg ennek a tettnek az árát, ami gyakran börtön. A projektben résztvevő kutatók máshol is hallottak a romák közötti kizsákmányolás ilyen eseteiről.

²⁶ Megjegyezte, hogy a legtöbb asszony törökökkel beszél, és nem tudja magát bolgárul megértetni. A férfiak a bolgár hadseregben tanultak meg bolgárul, és a munkahelyen is használják. Ami az italozást illeti, a muzulmánok, illetve egyes protestáns csoportok nem isznak alkoholt.

»demokrácia«, a többiek gyakrabban hívnak bennünket „cigánynak”, különösen azokban az esetekben, amikor a börzsinünk sötétebb, vagy ha rájönnek, hogy a gettóban élünk. Korábban, a szocializmus idejében elfogadták, hogy törökök vagyunk, és senki sem »cigányozott le« minket. Akkor sok bolgár barátunk volt, és mindenkivel jó viszonyban voltunk.”

Ebben a véleményben ismét visszaköszönnek a cigányokkal kapcsolatos sztereotípiák: a cigányok nem dolgoznak keményen, nem élnek rendes házakban, iszákosak és verekednek. Úgy tűnik, a török bolgárok, illetve a török romák sötétebb börzsiné a bolgárok szélesebb és előítéletes köreiben leleplezi őket.

A kollektív kategorizáció képlékenységet jól jelzi egy, a romániai Balanban élő 41 éves háziasszony rosszalló megjegyzése:

„A texasiak [azok, akik Balan Texasnak nevezett nyomortelepén laknak]? Nos, haragszom rájuk. Már hosszú ideje helyi lakos vagyok. Itt születtem; a szüleim is itt éltek. Ezek miatt az emberek miatt mindannyiunkat vádolnak. De mi mások vagyunk... Nem szeretem őket. Ők most is és mindig is mások voltak, mint mi, akik tisztességesek vagyunk. Először is, nem is ide tartoznak. Lakóhelyükről elkerült moldovaiak, de egy részük biztos, hogy cigány. Úgy élnek, mint a cigányok. El kell ismernem, hogy szegények, de itt mindannyian szegények vagyunk. De mi legalább megpróbálunk tenni valamit. Nem küldjük ki minden reggel a gyerekünket, hogy kolduljon össze nekünk egy darab kenyeret, és szorgalmasan dolgozunk a megélhetésünkért. Mi dolgozunk, ők viszont szinte semmit sem tesznek. Nem szeretnek dolgozni, koszos népek azok.”

Vannak azonban olyanok is, akik világosan érzékelik a feltételezett közös roma identitásuk strukturális alapját, és azt is, hogy a posztoszocialista változásokat kísérve a szegénység általánosan etnikai jelleget öltött:

„Igen, tudom, hogy cigányoknak neveznek minket. És akkor mi van? Néhányan közülünk cigányok, néhányan románok, mások viszont magyarok. De mi mindannyian egyformák vagyunk. Annyira szegények, hogy alig tudunk életben maradni. Tudja, engem nem érdekel, hogy minek hívnak. Ha valaki annyira éhes, mint én, akkor nem érdekli más, mint hogy találjon a gyermekeinek és, ha lehet, magának is, valamit enni. Hogy valahogy élni tudjon. Ha valaki annyira szegény, mint amennyire mi vagyunk, akkor a többiek szemében cigány.” (42 éves férfi, korábban segédmunkás, jelenleg munkanélküli)

Ez a férfi nagyon is jól ismeri a megkülönböztetés politikáját, ami nemcsak hogy stigmatizálja a szegénységet, hanem rasszhoz vagy etnikumhoz is köti. A szegényekről történelmileg „tradicionális” módon kialakított nézeteket felelevenítve, a posztoszocialista szegénységet az egyén hibájának tartják, és nem azoknak a strukturális változásoknak tulajdonítják, amelyek megváltoztatták a szegénység és nincstelenség jelentését és a velük kapcsolatban folytatott politikát. Mint már említettük, a börzsin az a tulajdonságjegy, amelyik mintegy összefoglalja a romák által szemmel láthatólag megtestesített és a szegénységgel és a szegényekkel asszociált karakterjegyeket. De azt is említettük már, hogy a börzsin nem teljes egészében határozza

meg, hogy kit tekintenek romának. Az olyan osztályozási kategóriák, mint a „roma”, nem állandók és nem változtathatatlanok; bővíhetnek, illetve szűkülhetnek annak érdekében, hogy magukban foglaljanak, illetve hogy kizárjanak valakiket. A jelenleg szegénységben élők közül így sokan metaforikus értelemben „elromásodtak”, önbesorolásuktól függetlenül.

Ebben a tekintetben a szegénység „metaforikusan” belefoglaló értelemben rasszicizálódott (vö. „olyan, mint egy cigány”) és fizikai értelemben kitágult (vö. a borszint). (Látnunk kell azt is, hogy ebben az időszakban a szegénység elnöiesedése is aggodalomra ad okot.) Mindenesetre azoknak a szegényeknek, akik romának vallják magukat, mostanság általában sokkal nehezebb időket kell megélniük, mint a többieknek. Az alább következő, a Szliven körüli falvak és egy roma gettó lakóitól származó hosszabb terjedelmű vélemények egy egyszerű megállapításnál beszédebben szólnak azon romák nehézségeiről, akik munkanélküliek, nagyobb családjuk van, gyakran éheznek és nélkülözések közepette élnek. Először egy 34 éves, férjesezt, négygyermekes asszonyt szólaltatunk meg:

„Férjem és én a falu termelőszövetkezetében dolgoztunk. Amikor 1992-ben megszűntették, a dolgok rosszra fordultak. Itt nincs munka számunkra. Nyáron én, a férjem és a fiam elmegyünk a Jambol környéki falvakba, és hagymát, fokhagymát és savanyúságnak való hagymát ültetünk és gyűjtünk be. Fejenként kevesebb mint napi 6 levát (3 dollárt) kapunk. A lányom itt marad, hogy a házra vigyázzon. Mindig megpróbálom félretenni a hármunk által keresett pénzt, hogy egy kis lisztet, rizst, babot vagy lencsét vásároljak. Ha sikerül 10 kiló élelmiszert beszereznem, a fiam vagy a férjem hazahozza télire. Megpróbálok kevesebb mint napi 8 levát költeni hármunkra. A pénzt csak élelmiszerre, alkoholra és cigarettára költjük. Ha a férjem megtalálja a pénzt, leissza magát, és mindent pénzt elver.

Az összes pénz, amit a nyár folyamán sikerül megtakarítanom, élelmiszerre megy, hogy át tudjuk vészteni a telet. Még ha sikerül is a férjemnek állást találnia, mindent az itálra költ. Megpróbálom magammal vinni a falun túlra, hogy csipkebogyót, hársfavirágot, gyógynövényeket vagy tűzifát gyűjtsön, hogy aztán amikor eladjuk őket, enyém legyen a pénz. Rettenetes, ha beszeszel...

Télen a szeméttelre járunk, hogy bádogkupakokat, üvegeket és minden más eladhatót gyűjtsünk. De nagyon sokan jönnek, körülbelül minden nap száz ember, és az összes szemetesekukat már felforgatták a szliveni szegények. Mit gondol, mennyit sikerül összeszednünk? Egy-két levát kenyérre.

Nem vásárolunk magunknak ruhát. Amikor bolgároknak dolgozunk, akkor ők néha használt ruhával fizetnek, vagy a szemétben találunk régi ruhát. Néha a gyerekek is kapnak használt ruhát az iskolában. A szocializmus idejében a bentlakásos iskolák összes diákja minden évben új ruhát kapott, de most a gyerekek már akkor is boldogak, ha egypár használt dolgot kapnak...”

Egy 51 éves, szintén Szotiriában élő roma, aki 12 éves korában házasodott, 15 gyermeke és 7 unokája van, juhászként dolgozott a termelőszövetkezetben. Az utolsó

tíz évben azonban munkanélküli volt. Élete utóbbi időben bekövetkezett eseményeiről adott összefoglalójában a mások elbeszélésében előforduló elemek köszönnek vissza:

„Ha nincs szemételep, mindannyian meghaltunk volna. Gyűjtjük a befőttes üvegek fémfedelét, üvegeket, és eladjuk őket [általában két falusi roma családnak, akik ezt a hulladékot újrafeldolgozás céljából különféle üzemeknek értékesítik tovább]. Nyáron hársfavirágot és csipkebogyót gyűjtünk. Sőt a szemétdombon is keresünk ételmet, ugyanúgy, mint a disznók. Van egy bolgár, akinek 200 disznaja van; mi ezekkel a disznókkal együtt gyűjtjük a kidobott élelmiszert. A szociális munkás nem törődik velünk. Tavasz óta nem láttuk. Azóta nem kaptunk a gyermekek után családi pótlékot. Kaptunk segítyt a fűtésre: három alkalommal 15 levát (7,5 dollárt), és egyszer 25-öt (12,5 dollárt). Gyermekeink sosem isznak tejet, és sosem esznek húst. Boldogok vagyunk, ha sikerül egy kis lisztet vásárolni, vagy ha a szomszédtól kapunk. A feleségem kenyeret és zabkását csinál olyankor nekünk. A boltosnál 260 leva tartozásom van a kenyér miatt. A bolgárok adnak nekünk paradicsomot és paprikát [ha tudnak], de hát ők is szegények. A szemétdombról származnak a ruháink. Kimossuk, és aztán hordjuk őket. Néha a bolgárok is adnak nekünk használt ruhát. Télen tűzifát lopunk az erdőről, de aztán jönnek az erdőőrök, és elkergetnek és megvernek minket.”

A Nadezsda gettóban egy 23 éves anya, akinek nyolc élő gyermeke van, 13 éves korában ment férjhez, s aki jelenleg egy 1,5 méter magas, tető, ajtó és ablak nélküli viskóban lakik, amelyben csak egy ágy áll, megjegyezte:

„Nincs munka. Havi segítyt kapunk és családi pótlékot. A három idősebb gyerek a kukákból gyűjti a kenyeret, amelyet eladunk a zeneszeknek, hogy a disznóikat etessék vele. A ruhánkat is a szemétből vesszük ki. Néha a gyerekek elhajított üveget és papírt gyűjtenek. A szociális segíty mindig késve érkezik. Hónapokig várunk, míg megkapjuk a pénzünket, de ha csak egy napot is késünk a regisztrációval, fél évre leállítják a segítyt. Állandóan veszekednek velünk, ha elmegyünk a segítyért. Kihívják a rendőröket, hogy összeverjenek bennünket. Lámbunkra vernek, mert nem maradtunk a helyünkön a sorban!”²⁷

Egy másik, szintén Nadezsdában élő asszony, aki 28 éves és négy gyermek anyja, csípősen jegyezte meg:

„Sosem dolgoztam. A családi pótlékból élek. Itt nincs számunkra állás... A férjem és testvére lopás miatt börtönben ülnek. Csak a cigányok mennek börtönbe, mert a törvényeket arra találták ki, hogy a legnagyobb tolvajokat megvédjék, és bebörtönözzék azokat, akik megpróbálnak életben maradni... Nézze meg a politikusokat! Egytől egyig bűnözők, de számukra nincs bíróság. A rendőrök rosszindulatuak és gyakran ütlegetnek bennünket, de néhányan közülük értik, hogy mi a helyzet, és embe-riesen viselkednek. Ha minden tolvajt, úgy, ahogy kell, letartóztatnának,

²⁷ Éppúgy, ahogy a nem romák arról szóló számolnak be, mennyire durvák, zajosak és erőszakosak a szociális segítyért jövő romák, a romák arról beszélnek, hogy ilyenkor a nem romák durván, hangosan és erőszakosan bánnak velük. A személyes kapcsolatok kivételével a romák és a nem romák fekete-fehér színekben látják egymást, és e szélsőséges nézetek között kevés hely marad a toleranciának.

akkor – az igazat megvallva – az utcánkban lakó összes férfi a börtönben csücsülne. De a rendőrök tudják: ha mindenkit letartóztatnának, az asszonyok és gyermekek elpusztulnának, úgyhogy legalább egy férfit elengednek, hogy eltartsa a családot. Mindannyian éhesek vagyunk, és amikor a gyermekek sírnak, akkor csak kell nekik találni valami ennivalót. Ez azért van, mert nincsen munkaalkalom.”²⁸

A szegény romák közül a legszegényebbek számára az élet kemény és kegyetlen. A posztszocialista változások hatásaival való megbirkózást még nehezebbé teszik azok a rasszista és kulturális feltételezések, amelyeket ezeken a lapokon tekintettünk át. Azok, akik térbelileg szegregált területeken élnek, legyenek azok városi gettók vagy mezőgazdasági falvak, társadalmilag, gazdaságilag, politikailag és térbelileg is egyre inkább elszigetelődnek a társadalom „főáramától”. A meginterjúvoltak közül sokan szemléletesen adtak számot arról, hogy a növekvő rasszizmus és diszkrimináció ellenére hogyan próbálnak meg egyszerűen életben maradni. A legtöbb roma nem úgy tekint saját magukra, mint ahogyan mások írják le őket. Amilyen mértékben felismerik magukat a gyökeres „mátság” ezen sztereotípiáiban, ugyanolyan mértékben tartják magukat a félreértés, intolerancia és az előítélet áldozatainak. Elismerik, hogy léteznek olyan romák, akikre ráillenek ezek a negatív sztereotípiák, de ahogy ez az ilyen kollektív reprezentációkkal lenni szokott, ezek aligha alkotnak többséget. Ahogy egyre kevesebb lehetőség van az olyan alapvető szükségletek biztosítására, mint az élelem, a lakóhely, az oktatás, az egészségügyi ellátás, és a munkaalkalmak tovább csökkennek, sok roma egyre mélyebbre és mélyebbre süllyed a szélsőséges szegénységben. Az, hogy ezek a romák vajon társadalom alatti osztályt vagy társadalom alá lenyomott kasztot²⁹ képeznek-e, akadémikus kérdés lehet, de akárhogy is hívjuk vagy címkézzük őket, annyi biztosan elmondható, hogy a romák többségével szembeni folyamatos és növekvő diszkrimináció és a társadalomból való kizárásuk Európa összes országában legalábbis meghazudtolja az amerikai függetlenségi nyilatkozat nemes ideáljait, amely szerint az embernek elidegeníthetetlen joga van „az életre, a szabadságra és a boldogságra való törekvése”. Ha pedig legrosszabb sejtéseink igazak, akkor – a demokráciáról tartott prédikációk ellenére – sok cigány életkörülményeinek romlása arra utal, hogy egy kiszámíthatatlan, több nemzetet érintő válság van kialakulóban.

Fordította: Bíró Dávid

²⁸ Egy másik faluban voltak olyan rendőrök, akik hasonlóképp cselekedtek: szabadon hagyták a férfit, hogy megmaradjon a család eltartója. Az egyik rendőr állítólag azzal a feltétellel hunyt szemet egy cigány zugpálínkafozdéje felett, ha neki is jut a pálinkából egy bizonyos számú üveg.

²⁹ A vitával kapcsolatban vö. pl. Ladányi–Szelényi (2000); Stewart (2000, előkészületben).

Irodalom

- Achim, V. 1998. *Tigani* in istoria romaniei. Bucuresti: Editura enciclopedica
- Baranyi, Z. 2001. *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*. Cambridge: Cambridge University Press
- Brubaker, R.–F. Cooper 2000. Beyond identity. *Theory and Society*, 29: 1–47.
- Calhoun, C. 1994. Social theory and the politics of identity. In C. Calhoun (ed.): *Social Theory and the Politics of Identity*. Oxford: Blackwell, 9–37.
- Castells, M. 1997. *The Power of Identity*. Oxford: Blackwell
- Davidova, E. 1995. *Romanu drom – Cesty romu: 1945–1990*. Olmouc: Univerzita Palackeho Olomouci
- Emigh, R.–I. Szelényi (eds.) 2001. *Poverty, Ethnicity and Gender in Eastern Europe during Market Transition*. Westport, CT: Greenwood Press
- Emigh, R.–É. Fodor–I. Szelényi 2001. The racialization and feminization of poverty? In Emigh, R.–I. Szelényi (eds.): *Poverty, Ethnicity and Gender in Eastern Europe during Market Transition*. Westport, CT: Greenwood Press, 1–32.
- Fodor, É. 2001. The feminization of poverty in six post-state socialist societies. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 7 (2): 91–108.
- Hancock, I 1987. *The Pariah Syndrome: An Account of Gypsy Slavery and Persecution*. Ann Arbor: Karoma Publishers
- Ladányi, J. 2001. The Hungarian neo-liberal state, ethnic classification, and the creation of the Roma underclass, In Emigh, R.–I. Szelényi (eds.): *Poverty, Ethnicity and Gender in Eastern Europe during Market Transition*. Westport, CT: Greenwood Press, 67–82.
- Ladányi, J.–Szelényi I. 2000. Ki a cigány? In Horváth, A.–E. Landau–J. Szalai (eds.): *Cigánynak születni*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 179–191.
- Mennell, S. 1994. The formation of we-images: A process theory. In Calhoun, C. (ed.): *Social Theory and the Politics of Identity*. Oxford: Blackwell, 175–197.
- Okamura, J. 1981. Situational ethnicity. *Ethnic and Racial Studies*, 4 (4): 452–465.
- Roberts, D. 1997. The genetic tie. In Delgado, R.–J. Stefancic (eds.): *Critical White Studies: Looking Behind the Mirror*. Philadelphia: Temple University Press, 186–189.
- Stewart, M. 2000. Spectres of the underclass. In Szelényi, I.–R. Emigh (eds.): *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe during Market Transition*. Greenwood Press
- Stewart, M. (előkészületben). Roma, deprivation and the underclass. In. Hann, C. (ed.): *Postsocialism: Ideas, Ideologies and Practices in Eurasia*. London: Routledge